

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Wykluczenie społeczne jako zjawisko, problem i kwestia społeczna	13
1.1. Wykluczenie społeczne i marginalizacja – wokół zagadnień teoretycznych	14
1.1.1. Rodzaje definicji i paradygmaty wykluczenia społecznego	22
1.1.2. Marginalizacja społeczna i marginalność – w ujęciu definicyjnym	32
1.1.3. Podsumowanie	39
1.2. Wybrane teoretyczne podstawy wykluczenia społecznego	41
1.3. Wykluczenie a ubóstwo	51
1.4. Rodzaje wykluczenia społecznego	58
1.5. Przyczyny wykluczenia społecznego	61
1.6. Grupy społeczne zagrożone wykluczeniem społecznym	64
1.6.1. Dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych	65
1.6.2. Rodziny niewydolne opiekuńczo i wychowawczo	67
1.6.3. Bezrobotni	72
1.6.4. Osoby z niepełnosprawnościami i chronicznie chorzy	74
1.6.5. Osoby w kryzysie bezdomności	76
1.6.6. Seniorzy, osoby samotne	79
1.7. Skutki wykluczenia społecznego	81
1.8. Podsumowanie	83
Rozdział 2. Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu wobec ograniczeń reformy systemu pomocy społecznej	85
2.1. Aktywna polityka społeczna – zadania, cele i formy przeciwdziałania	87
2.1.1. Kontrakt socjalny – jako forma aktywizacji klientów pomocy społecznej	93
2.1.2. Aktywizacja a rynek pracy i pomoc społeczna	98
2.2. Kapitał społeczny jako czynnik intensyfikujący przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu	103
2.3. Ekonomia społeczna jako szansa na reintegrację społeczną osób wykluczonych społecznie	110
2.3.1. Podmioty ekonomii społecznej	116
2.3.1.1. Centra integracji społecznej	117
2.3.1.2. Kluby integracji społecznej	118
2.3.1.3. Pozostałe podmioty ekonomii społecznej	120
2.4. W stronę planowanej reformy instytucji pomocy społecznej – zamiast podsumowania	123

Rozdział 3. Pracownik socjalny jako specjalista przeciwdziałający procesom wykluczenia społecznego	125
3.1. Praca socjalna metodycznym działaniem pracownika socjalnego	125
3.2. Proces przeobrażania się zawodu – od średniowiecznej filantropii i dobroczynności do współczesnego pracownika socjalnego	133
3.3. Praca socjalna – zawód czy profesja, role i zadania pracownika socjalnego	140
3.4. Etyka pracy socjalnej	152
3.5. Charakterystyka miejsc pracy pracowników socjalnych w Polsce	160
3.6. Skuteczność działań a działania pozorne w pomocy społecznej	163
3.7. Wypalenie zawodowe pracowników socjalnych a efektywność ich pracy	171
3.8. Podsumowanie	176
Rozdział 4. Rola pracowników socjalnych w reformowanym systemie pomocy i integracji społecznej – zakończenie	181
Bibliografia	185
1. Opracowania	185
2. Akty prawne	209
Indeks osób	213
Summary: Social Workers and the Problem of Social Exclusion	219

Wstęp

Ważną cechą zmian zachodzących w Polsce zarówno obecnie, jak i w okresie transformacji jest zjawisko kumulowania się różnych wymiarów wykluczenia. Wynika to z rozwarstwienia się lub polaryzacji społeczeństwa oraz wzrostu niekorzystnych czynników położenia społecznego, a także innych czynników ograniczających możliwość partycypacji społecznej. Stąd też wykluczenie społeczne nie jest wyłącznie utożsamiane z fizycznym „wydaleniem” jednostki ze społeczeństwa, ale jest również efektem upośledzeń społecznych, wskutek których jednostka lub grupa społeczna nie mogą w pełni uczestniczyć w życiu społecznym.

Wykluczenie społeczne (ekskluzja społeczna) oznacza nieuczestniczenie jednostek czy grup społecznych w podstawowych instytucjach określonego porządku społecznego i stanowi odwrotność integracji społecznej (inkluzji społecznej). Ekskluzja społeczna jest zjawiskiem wieloaspektowym, dotyczy różnych sfer życia jednostek czy grup, które są „spychane” w sytuację upośledzenia społecznego. Oznacza stopniowe załamywanie się więzi łączących jednostkę ze społeczeństwem. W aspekcie ekonomicznym wykluczenie postrzegane jest jako brak aktywności w sferze pracy i konsumpcji, natomiast w aspekcie społecznym zwraca się uwagę na brak lub ograniczenie kontaktów społecznych. Wykluczenie społeczne dotyczy wielu obszarów życia społecznego, a grupy zagrożone tym zjawiskiem określa się mianem grup ryzyka. W odniesieniu do jednostki wykluczenie społeczne może skutkować: deprywacją potrzeb, bezradnością, osłabieniem więzi, izolacją, stygmatyzacją, rozpadem więzi rodzinnych, osłabieniem mechanizmu samokontroli oraz utratą poczucia tożsamości i celu w życiu, natomiast w społeczeństwie może powodować powstawanie nierówności, pojawienie się gett i podklasy. Wykluczenie zazwyczaj przejawia się w bierności, samotności,

osamotnieniu, alienacji, oraz nieprzestrzeganiu społecznie akceptowanych norm współżycia.

Ekсклюzyja społeczna przybiera obecnie rozmaite formy i występuje w różnych stopniach nasilenia. Najogólniej, jej postać wyływa z porządku gospodarczego i społecznego. Wszystkie postaci, w jakich objawia się wykluczenie społeczne, pozostają w bliskim związku z poziomem wiedzy i umiejętności osób nim dotkniętych. Oznacza to, że kluczem do niwelowania wykluczenia osób i grup społecznych jest m.in. edukacja. Znaczące są także działania instytucji państwa (w tym służb społecznych) w zakresie wdrażania i rozwoju aktywnego modelu polityki społecznej i pracy socjalnej. Bezpośrednimi ich realizatorami są pracownicy socjalni, na których ciąży prowadzenie pracy socjalnej, pobudzanie społecznej aktywności, łagodzenie skutków ubóstwa poprzez udzielanie wsparcia osobom wykluczonym społecznie itp. Nie bez powodu w literaturze przedmiotu pracownicy socjalni nazywani są „specjalistami do spraw ludzkich” (Zasada-Chorab 2004: 16).

Pracownik socjalny w swojej pracy zawodowej spotyka się z osobami potrzebującymi wsparcia – klientami ośrodka pomocy społecznej, którzy niejednokrotnie żyją na marginesie społeczeństwa. Do tych osób zaliczyć można m.in. osoby w kryzysie bezdomności, doświadczające przemocy domowej, uzależnione, bezrobotne, osoby z niepełnosprawnościami, osoby zwalniane z zakładów karnych, uchodźców, rodziny niewydolne opiekuńczo i wychowawczo, osoby żyjące w ubóstwie (por. *Ustawa o pomocy społecznej*: art. 7). Doświadczenie pomocy udzielanej tym osobom ma wpływ na ich postrzeganie i ukazuje szerokie spektrum zjawiska wykluczenia.

Do czynników wpływających na sposób funkcjonowania osób i grup społecznych podlegających ekсклюzyji, oprócz czynników socjodemograficznych i zawodowych pracownika socjalnego, należy także nieodpowiednia i od wielu lat nie w pełni zreformowana organizacja systemu pomocy społecznej w Polsce. Są to m.in.: brak skutecznych narzędzi pracy z osobami wykluczonymi społecznie; działania pozorne w pomocy społecznej; roszczeniowa postawa klientów ośrodków pomocy społecznej; łączenie prowadzenia pracy socjalnej z przyznawaniem świadczeń finansowych; nadmiar obowiązków, brak dostatecznych środków finansowych na doskonalenie i wsparcie pracowników socjalnych.

Bezpośrednio sytuacja ta może przekładać się na: efektywność pracy pracownika socjalnego; wypalenie zawodowe; dylematy etyczne wynikające z wykonywanego zawodu; ograniczoną dostępność do superwizji dla pracowników pomocy społecznej czy niski prestiż zawodu pracownika socjalnego. Czynniki te oraz wymagania stawiane pracownikom socjalnym mają wpływ na sposób widzenia samego zjawiska wykluczenia społecznego i osób nim dotkniętych.

Ważnym źródłem powstania niniejszej monografii były doświadczenia, które zdobywałem pracując przez niespełna 20 lat w systemie pomocy społecznej, początkowo na stanowisku pracownika socjalnego, a później na stanowisku kierownika jednostki organizacyjnej pomocy społecznej. Na przestrzeni lat, w kolejnych etapach rozwoju zawodowego, jako uczestnik procesów budowania tożsamości pracy socjalnej i procesów jej profesjonalizacji zawsze starałem się łączyć teorię z praktyką, szczególnie kształcąc nowych adeptów pracy socjalnej jako nauczyciel akademicki. Doświadczenia te stały się motywem do zgłębienia problematyki wykluczenia społecznego, aktywnych form jego przeciwdziałania oraz pracy socjalnej i podjęcia badań w tym zakresie. W niniejszych obszarach powstały istotne prace, do których zaliczam opublikowane artykuły mojego autorstwa:

- *O aktywnej polityce społecznej wobec osób wykluczonych społecznie*, w: *Społeczne konteksty edukacji*, red. K. Rędziński, M. Łapot, Wydawnictwo Gliwickiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości, Gliwice 2009.
- *Bezpieczeństwo socjalne w kontekście aktywnej polityki społecznej*, w: *Współczesne determinanty bezpieczeństwa*, red. I. Bieńkowska, J. Szymczyk, R. Kochańczyk, Wydawnictwo Gliwickiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości, Gliwice 2011.
- *Streetworking jako forma przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu „dzieci ulicy”*, w: *Pedagogika. T. 3*, red. E. Golbik i M. Łapot, Wydawnictwo Gliwickiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości, Gliwice 2011.
- *Praca socjalna w aktywnym modelu polityki społecznej – doświadczenia chorzowskie*, w: *Praca socjalna aktywnym instrumentem polityki społecznej – od wolontariatu do zatrudnienia*, red. M. Mirowska, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, Częstochowa 2012.

- *Prestiż zawodu pracownika socjalnego w polskim systemie pomocy społecznej*, w: *Rola pracy socjalnej w przeciwdziałaniu zjawisku wykluczenia społecznego*, red. D. Błasiak, I. Piątkowska-Lipka, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2012.
- *Rola pracy socjalnej i aktywnej polityki społecznej w przeciwdziałaniu bezrobociu*, w: *Z badań nad procesami z pogranicza psychologii, socjologii i edukacji*, red. L. Woszczek, T. Grabiński, S. Sorys, A. Tabor, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Marketingu, Chrzanów 2012.
- *Ekonomia społeczna szansą na reintegrację społeczną osób wykluczonych społecznie*, w: *Ekonomia społeczna jako szansa na reintegrację społeczno-zawodową*, red. Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2013.
- *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu seniorów na przykładzie miasta Chorzów*, w: *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, red. A. Zawada, Ł. Tomczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- *Zarys form praktyki pracy socjalnej z wybranymi kategoriami społecznymi zagrożonymi zjawiskiem wykluczenia społecznego*, w: *Praca socjalna – jej dyskursy, usytuowania i profile*, red. A. Kotlarska-Michalska, K. Piątek, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń – Bydgoszcz 2013.
- *Kompetencje, wiedza i umiejętności w kształceniu pracowników socjalnych*, w: *Kompetencje, wiedza, umiejętności. Teoria i praktyka w rozwoju nauki, społeczeństwa i gospodarki*, red. L. Woszczek, T. Grabiński, A. Tabor, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Marketingu, Chrzanów 2014.
- *O zawodzie pracownika socjalnego, kształceniu i motywach jego wyboru – komentarz z badań „Praca Socjalna” 2016*, nr 2.
- *Aktywna polityka społeczna (w małych miejscowościach) a zapewnienie poczucia bezpieczeństwa socjalnego „Nauczyciel i Szkoła” 2018*, nr 3 (67).
- *Social integration clubs as a form of social and professional activation of socially excluded people*, „Labor et Educatio” 2020, nr 8.
- *O problemie bezrobocia w kontekście wybranych form aktywizacji społeczno-zawodowej*, „Szkoła – Zawód – Praca” 2021, nr 21.

- *Rola aktywności w przeciwdziałaniu ekskluzji społecznej osób starszych*, „Społeczeństwo i Polityka” 2021, nr 2 (67).
- *O sociální práci využívané během aktivizace seniorů na základě polských zkušeností* „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 16.

Najbardziej znaczącą pracą w tej tematyce jest niepublikowana rozprawa doktorska pt. *Przejawy wykluczenia społecznego w percepcji pracowników socjalnych zatrudnionych w ośrodkach pomocy społecznej na terenie województwa śląskiego*, którą napisałem pod kierunkiem dr. hab. Andrzeja Niesporoka, prof. UŚ, na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Niniejsza monografia składa się z czterech rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiłem rodzaje definicji i paradygmaty pojęcia wykluczenia społecznego i marginalizacji społecznej oraz wybrane teoretyczne podstawy wykluczenia społecznego. Zaprezentowałem związek wykluczenia z ubóstwem, rodzaje i skutki wykluczenia społecznego oraz grupy społeczne zagrożone tym zjawiskiem. W rozdziale drugim opisałem formy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu wobec ograniczeń reformy systemu pomocy społecznej, przedstawiłem model aktywnej polityki społecznej, aktywizację w kontekście rynku pracy i pomocy społecznej ze szczególnym uwzględnieniem kontraktu socjalnego. Ponadto omówiłem teorię kapitału społecznego jako czynnika intensyfikującego przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu oraz ekonomię społeczną wraz z jej podmiotami, która stanowi szansę na reintegrację społeczną osób wykluczonych społecznie. W rozdziale trzecim scharakteryzowałem pracę socjalną jako metodyczne działanie pracownika socjalnego, ukazałem historyczny rys procesu przeobrażania się zawodu pracownika socjalnego, przedstawiłem dyskusję na temat, czy praca socjalna jest zawodem czy profesją, oraz omówiłem etykę pracy socjalnej. Rozdział ten kończy omówienie skuteczności działań pracownika socjalnego oraz wypalenia zawodowego w odniesieniu do efektywności ich pracy. Rozdział czwarty zawiera podsumowanie, w którym zaprezentowałem rolę pracowników socjalnych w reformowanym obecnie systemie pomocy i integracji społecznej. Monografię zamyka bibliografia oraz spis tabel i diagramów.

Powinnością autora jest złożenie podziękowań wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej książki w obecnym kształcie. Przede wszystkim dziękuję szanownym Paniom Recenzentkom: prof. dr hab. Zofii

Kawczyńskiej-Butrym, em. prof. UMCS w Lublinie, oraz dr hab. Dobronie-dze Głębockiej, em. prof. UAM w Poznaniu, za cenne wskazówki naukowe i ogromną życzliwość. Dziękuję również Władzom Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Ignatianum oraz Dyrekcji Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie. Szczególne słowa podziękowania kieruję do mojej żony Moniki oraz dzieci: Błażeja i Hani. Rodzina, jej obecność, zaufanie i wiara we mnie pozwoliły mi wytrwać w kontynuowaniu prac nad książką, pomimo wielu przeciwności.

Dedykuję tę publikację moim najbliższym oraz wszystkim, którym leży na sercu niesienie pomocy i wsparcia osobom wykluczonym, żyjącym na marginesie społeczeństwa, a przede wszystkim – pracownikom socjalnym!